

MARTA KAŻMIERCZAK

Uniwersytet Warszawski
Wydział Lingwistyki Stosowanej
Instytut Lingwistyki Stosowanej
ul. Dobra 55
00-312 Warszawa
mkazmierczak@uw.edu.pl

INTERTEKST – PARATEKST – PRZEKŁAD. *LEKTURA NADOBOWIĄZKOWA* BORISA AKUNINA I JEJ POLSKIE TŁUMACZENIE

INTERTEXT – PARATEXT – TRANSLATION: BORIS AKUNIN'S *EXTRACURRICULAR READING* IN RUSSIAN AND POLISH

Artykuł omawia szczególny sposób dialogowania z tradycją – przy pomocy tytułów rozdziałów. Zjawisko to rozpatrywane jest na materiale powieści Borisa Akunina *Внеклассное чтение (Lektura nadobowiązkowa)*. Autorka bada uwarunkowania tego dialogu w sytuacji przekładu, sięgając do polskiego tłumaczenia Ewy Rojewskiej-Olejarczuk.

Słowa kluczowe: intertekstualność, paratekst, przekład, Akunin, tytuły wewnętrzne, rozdział.

The paper discusses a peculiar way of dialoguing with tradition, namely by way of intertitles, as is the case in Boris Akunin's novel *Vneklassnoye chtenie (Extracurricular Reading)*. The effectiveness of the dialogue is also measured in intercultural perspective, based on the Polish translation by Ewa Rojewska-Olejarczuk.

Keywords: intertextuality, paratext, translation, Akunin, intertitles, chapter.

Obecność żywiołu intertekstualnego w twórczości Borisa Akunina nie ulega wątpliwości, choć sposób, w jaki pisarz dialoguje z literackimi poprzednikami wzbudza różne reakcje – od zachwyty po oskarżenia o plagiat¹. W niniejszym

---

¹ Krytyka zgłaszała takie zarzuty wobec *Koronacji* i *Mewy*. Por. m.in. E. В. Михина, Л. Р. Глухова, «Чайка» Б. Акунина – плагиат или переосмысление классики?, «Филологический класс» 2010, № 24, s. 53–56.

artykule zajmę się tylko jednym sposobem prowadzenia przezeń gry z tradycją kulturową – przy pomocy tytułów rozdziałów. Materiał stanowi powieść *Внеклассное чтение*² oraz jej polski przekład autorstwa Ewy Rojewskiej-Olejarczuk, *Lektura nadobowiązkowa*³. Zamierzam zbadać przesunięcia, jakim dialog intertekstualny podlega przy zmianie perspektywy kulturowej, a także problemy, jakie wybrany, a bardzo istotny w danej powieści, typ intertekstu stwarza dla przekładu. Same tytuły wewnętrzne⁴ jako problem tłumaczeniowy nie przyciągały dotąd specjalnie uwagi badaczy⁵, co podnosi celowość przeprowadzenia takiej analizy.

Boris Akunin deklaruje, że choć każdy z jego cykli powieściowych „jest świadomym zanurzeniem w literaturę”, to charakteryzują się one różnym stopniem literackiego wyrafinowania i tym samym skierowane są do różnych odbiorców. Jako najambitniejszą klasyfikuje pisarz serię *Kryminal prowincjonalny* (*Провинциальный детектив*), zaś jako najbardziej zbliżające się do wzorców literatury masowej – *Przygody magistra* (*Приключения магистра*), gdzie żywioł sensacyjno-przygodowy dominuje nad stylizacyjnością⁶. *Внеклассное чтение* należy właśnie do tego ostatniego cyklu, co pozwala zakładać, że chwyt intertekstualne będą charakteryzowały się stosunkowo wysokim stopniem eksplicytności⁷, tak by – przynajmniej w znacznej liczbie – były one dostępne dla szerszego kręgu czytelników o przeciętnym stopniu wyrobienia.

W każdej z tych powieści splatają się i nawzajem oświetlają dwie linie fabularne, współczesna (z udziałem bohatera cyklu, Nicholasa Fandorina, „magist[ra] historii, wdeptują[ego] w rozmaite historie”, LN s. 241) i historyczna (związana z jakąś kartą historii rodu von Dornów/Fandorinów i jego rzekomej roli w historii). W *Lekturze nadobowiązkowej* Nicholas zostaje oderwany od pisania gry komputerowej o swoim przodku Danile Fandorinie i wciągnięty w krwawe porachunki, w których stawką może być życie jego bliskich (rozdziały nieparzyste – rok 2001). Druga linia fabuły (rozdziały parzyste – rok 1795) ukazuje właśnie perypetie Daniły oraz sześćioletniego Miti, który, udaremniwszy zamach na życie Katarzyny II, sam stał się celem spiskowców.

---

² Б. Акунин, *Внеклассное чтение*, Москва: Олма-Пресс 2002, т. 1, т. 2. Wszystkie cytaty za: [źródło internetowe] http://www.lib.ru/RUSS_DETEKTIV/BAKUNIN/akunin14.txt [02.06.2016].

³ B. Akunin, *Lektura nadobowiązkowa*, tł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa: Świat Książki 2005. Wszystkie tytuły i cytaty za tym wydaniem, numery stron przytaczam w tekście, po skrócie LN.

⁴ Używam wymiennie określeń „tytuł rozdziału”, „śródtytuł”, „tytuł wewnętrzny”.

⁵ Por.: *Między oryginałem a przekładem*, t. XVII: *Parateksty przekładu*, red. E. Skibińska, Kraków: Księgarnia Akademicka 2011.

⁶ *Adwokat diabła*. Z Borysem Akuninem rozmawia Jan Strzałka, „Tygodnik Powszechny” 2006, № 9, dodatek „Książki w Tygodniku”, s. 16–17.

⁷ Por. dokonany przez Annę Majkiewicz w kontekście przekładu podział nawiązań według stopnia jawności: elementarne, eksplicytne, implicytne, niejawne: A. Majkiewicz, *Intertekstualność – implikacje dla teorii przekładu*, Warszawa: PWN 2008.

Mimo wartkiej akcji sensacyjnej i przygodowej obu wątków, sam tytuł, *Lektura nadobowiązkowa* – który za Gérardem Genette'm można by zaklasyfikować jako paragatunkowy⁸ – sygnalizuje, że powieść należałoby czytać poprzez pewne konteksty literackie. Zapowiedź tę realizują i kontynuują tytuły składających się na utwór dwudziestu trzech rozdziałów⁹. Każdy z nich stanowi zapożyczenie tytułu jakiegoś utworu literatury rosyjskiej lub też europejskiej, nawet jeśli niektóre, jeśli wziąć je z osobna, sprawiają wrażenie nienacechowanych kulturowo (np. *Солнечный удар* – *Udar słoneczny*). Zauważmy, że wskaźniki nawiązań zostały wyprowadzone do nagłówków, tym samym wyeksponowane, zgodnie z oczekiwaniem.

Mamy zatem do czynienia z intertekstem w paratekście. Niemniej wybranie na *locus* intertekstualności śródtytułów jest nietypowe¹⁰ – elementem paratekstowym z definicji przeznaczonym do dialogu są przecież motta. Istnieje wprawdzie tradycja tytułów aluzyjnych czy też będących cytatami – nawet wśród przywoływanych przez Akunina jest taki: *Brave New World* Huxleya (por. niżej). Jednak dotyczy to przede wszystkim nazw samodzielnych utworów literackich jako całości¹¹. Natomiast stworzenie z zapożyczonych paratekstów całego systemu wewnętrznej organizacji utworu (*оглавление*) wydaje się czymś oryginalnym¹². Takie zawłaszczenie dobitnie potwierdza przy tym obserwację Gérarda Genette'a, że rozgraniczenie między tytułami nadrzędnymi (tytułami dzieł, *titres*) i tytułami części (*intertitres*) nie ma charakteru absolutnego¹³.

Przyjrzyjmy się na początek statusowi i roli tych mikrotekstów w utworze. O ile Genette pisze, że liczne tytuły rozdziałów w prozie literackiej mają charakter anaforyczny¹⁴ – odnoszą się do postaci czy zdarzeń już wprowadzonych – to

⁸ G. Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, tł. J. E. Lewin, Cambridge: Cambridge UP 1997, s. 86.

⁹ Podobnie jak w innych utworach Akunina obserwujemy tu ponadto intertekstualność genre'ów (parodystyczne nawiązanie do wzorca gatunkowego powieści historycznej) oraz obecność różnych markerów intertekstualnych w tekście głównym powieści (cytaty, kryptocytaty, aluzje onomastyczne, itd.). Ich omówienie wykracza poza ramy tematyczne niniejszego artykułu.

¹⁰ Dla literatury pięknej; intertekstualność nagłówków gazetowych, charakterystyczna zwłaszcza dla prasy anglosaskiej, stanowi odrębne zagadnienie.

¹¹ Zob.: A. B. Ламзина, *Рама произведения*, [w:] *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, red. А. Николюкин, Москва: НПК Интелвак 2003, s. 848–849; J. A. Cuddon, *Quotation titles*, [w:] tegoż, *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, London: Penguin Books 1999, wyd. 17.

¹² W swoim wyczerpującym studium Genette nie wspomina o takich strategiach zapożyczeń, zauważa tylko, że w biografiach pisarzy tytuły ich dzieł chętnie wykorzystywane są jako śródtytuły – *Paratexts...*, s. 311. Zauważmy, że jest to wtedy „monograficzny” dobór paratekstu, odmienny zatem od Akuninowskiego. Podobnego typu nie ma też w klasyfikacji tytułów sporządzonej na potrzeby przekładu przez Jana Garewicza, choć wspomina on o referencyjności przy tytułach o charakterze zdaniowym (J. Garewicz, *Z warsztatu tłumacza: o przekładaniu tytułów literackich*, „Literatura na Świecie” 1996, № 5–6, s. 236–248).

¹³ G. Genette, *Paratexts...*, s. 297.

¹⁴ Tamże, s. 294.

tu anaforyczność nabiera wymiaru intertekstualnego, polega na odniesieniu do uprzednio istniejących tekstów. W innym miejscu francuski badacz podkreśla, że zabiegi takie jak naśladowanie i recykling paratekstu wpływają na zmianę charakteru tytułów, z tematycznych na rematyczne¹⁵. U Akunina mamy do czynienia ze specyficznym przetworzeniem, które wykracza poza rematyzację. Pisarz prowadzi zaborczy dialog z poprzednikami: w każdym przypadku tytuł samodzielny (i wybitnego) utworu staje się zaledwie tytułem rozdziału, tzn. zostaje zaanektowany jako narzędzie służące do rozczłonkowania własnej powieści. Zauważmy, że śródtytuł zwykle współgra z treścią rozdziału, często znajdujemy także echa w planie wyrażenia, wręcz powtórzenia leksykalne, które pozwalają dokonać semantyzacji czy re-semantyzacji nagłówka (o czym niżej, w kontekście przekładu). Niemniej sam dialog z tradycją literacką ma raczej charakter ludyczny – Akunin nie przywołuje Dostojewskiego czy Szekspira w celu poważnej polemiki ideowej, w zasadzie nie wymaga też od czytelników zaznajomienia z treścią ich utworów. Umieszczenie nawiązań ma na celu podniesienie intelektualnej przyjemności lektury dzięki rozpoznaniu oraz dzięki zastaniu znanego, szacownego sformułowania w nowym, zaskakującym kontekście.

Jednak fakt, że cytacyjność obejmuje całość aparatu tytułów, sprawia, że chwyt ten staje się eksponentem jednej z podstawowych cech postmodernizmu – następuje przekształcenie świata(-ów) przedstawionego(-ych) w świat tekstów. Aparat tytułów uwypukla metatekstową relację między dwiema liniami fabuły, ale też zrównuje obie rzeczywistości przedstawione, prowokując namysł nad granicami fikcji. Zatem zintertekstualizowanie całej siatki tytułów wewnętrznych stanowi istotną cechę utworu, której zachowanie powinno być też celem przy tłumaczeniu powieści na inne języki.

Zacznijmy jednak od kwestii rozpoznawania nawiązań, które będzie przebiegać inaczej w oryginale i przekładzie. Akunin, konstruując swój aparat paratekstowy, nawiązuje do utworów rodzimych oraz utworów literatur obcych, ale kanonicznych również z punktu widzenia kultury rosyjskiej. Przekład powoduje tu nieuchronne odwrócenie: będą to dzieła literatury światowej oraz utwory rosyjskie, przy czym nie zawsze takie, które z obcej perspektywy należą do pozycji klasycznych. Recepcja autorskiego zamysłu intertekstualnego zależy w znacznym stopniu od rozpoznawalności właśnie dzieł rosyjskich w danej kulturze docelowej.

Czytelnik polski podążający za fabułą powieści może z początku nie zauważyć referencyjności lub odnieść wrażenie, że intertekstualność nagłówków charakteryzuje tylko rozdziały, których akcja rozgrywa się w XVIII w. (pierwsze tytuły parzyste to: *Jak wam się podoba*, *Amor i Psyche*, *Raj utracony*), natomiast parateksty *Opowieść nieznanego* i *Śmierć Iwana Iljicza* potraktować jako po prostu informujące o zawartości rozdziałów „współczesnych”. *Unicestwienie*

¹⁵ Tamże, s. 87.

tyranów może zabrzmieć zanadto pompatycznie w stosunku do zawartości rozdziału (mowa w nim o wyrokach na „drani i oszustów” – LN s. 91, 93, 94), ale taka nieciągłość niekoniecznie zostanie odczytana jako sygnał dialogiczności. Dla odbiorcy prymarnego, przeciwnie – nagłówki pierwszych rozdziałów nieparzystych, *Рассказ неизвестного человека* i *Смерть Ивана Ильича*, silnie akcentują intertekstualność, i to właśnie dzięki osadzeniu w kulturze rodzimej. Polskiemu czytelnikowi całość paratekstowego projektu zapewne uświadamia dopiero spojrzenie na spis treści (co oczywiście może mieć miejsce także na początku lektury)¹⁶. Spis wykracza tu poza typową dla siebie funkcję „ściągawki”, zaczyna zaś odgrywać rolę sensotwórczą¹⁷.

Przejdźmy do zagadnień związanych z samym przekładem. Tłumaczenie tytułów rządzi się własnymi prawami, dopuszczając przekształcenia gramatyczne i obrazowe, daleko idące zmiany semantyki lub wręcz translatorską dezynwolturę. Przekraczając granice języków i kultur, „imiona tekstów” mogą ulegać znacznym transformacjom, gdyż należy uwzględniać ich funkcje, w tym perswazyjną, oraz respektować poetykę i konwencje tytułowania na gruncie docelowym¹⁸. W wypadku tytułów wewnętrznych powieści Akunina nie ma mowy o podobnej swobodzie – ogranicza ją *a priori* wymóg zachowania intertekstualności, a z tego względu wybory translatorskie w większości dokonane zostały już przez kogoś innego. Co więcej, od „zadanych” przez poprzedników tytułowych formuł zawisła możliwość zachowania referencyjności w *Lekturze nadobowiązkowej*. Dalsze ograniczenia narzuca związek nagłówka rozdziału z fabułą, czasem z pojawiającymi się w tekście konkretnymi słowami. Z przyczyn praktycznych w zasadzie wyklucza to podmianę intertekstów hermetycznych dla odbiorcy sekundarnego na interteksty bardziej rozpoznawalne. Strategia pisarska autora w specyficzny sposób kształtuje sytuację tłumaczenia: tytuły rozdziałów w *Lekturze nadobowiązkowej* należy przekładać zarazem jako intertekst i paratekst. Tak też będą one rozpatrywane w poniższych rozważaniach.

Zestawienie śródtytułów, ich odpowiedników w polskim tłumaczeniu powieści oraz adresów intertekstualnych (z uwzględnieniem ewentualnych różnic między oryginałem a przekładem: R/P) znajduje się w poniższej tabeli; dalej w wywodzie przytaczam numery rozdziałów.

---

¹⁶ Przedstawiam tu rekonstrukcję lektury niesterowanej przez dodatkową instrukcję odbiorczą (poza tytułem). Należy jednak zaznaczyć, że ogólne wskazanie dialogiczności śródtytułów obecne jest w materiałach nt. utworu dostępnych w Internecie – recenzjach, hasłach w *Wikipedii* w różnych językach.

¹⁷ Por.: G. Genette, *Paratexts...*, s. 317; A. B. Ламзина, *Рама произведения...*, s. 852.

¹⁸ Szerzej o tym w: J. Jarniewicz, *Tytuł w przekładzie (czyli o tłumaczeniu tytułów tekstów literackich)*, „Literatura na Świecie” 1999, № 12, s. 245–254; Ch. Nord, *Wprowadzenie do tłumaczenia funkcjonalnego. Na przykładzie tytułów i nagłówków*, tł. K. Jaśtał, [w:] *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, red. M. Heydel, P. Bukowski, Kraków: Znak 2009, s. 175–192.

rozdz.	R: Boris Akunin	P: Ewa Rojewska-Olejarczuk	adres intertekstualny
1	<i>Рассказ неизвестного человека</i>	<i>Opowieść nieznanego</i>	A. Czechow
2	<i>Как вам это понравится?</i>	<i>Jak wam się podoba</i>	W. Shakespeare
3	<i>Смерть Ивана Ильича</i>	<i>Śmierć Iwana Iljicza</i>	L. Tolstoj
4	<i>Амур и Психея</i>	<i>Amor i Psyche</i>	r: G. Dierzawin; mitologem p: mitologem
5	<i>Истребление тиранов</i>	<i>Unicestwienie tyranów</i>	V. Nabokov
6	<i>Утраченный рай</i>	<i>Raj utracony</i>	J. Milton
7	<i>Большие надежды</i>	<i>Wielkie nadzieje</i>	Ch. Dickens
8	<i>Преступления любви, или безумства страстей</i>	<i>Zbrodnie miłości</i>	D. A. F. de Sade
9	<i>Москва и москвичи</i>	<i>Moskwa i moskwiczanie</i>	r: W. Gilarowski p: (odniesienie potencjalne)
10	<i>Лекарь поневоле</i>	<i>Lekarz mimo woli</i>	Molière
11	<i>Человек-невидимка</i>	<i>Niewidzialny człowiek</i>	H. G. Wells; R. Ellison
12	<i>Несчастья добродетели</i>	<i>Niedole cnoty</i>	D. A. F. de Sade
13	<i>Жизнь взаимы</i>	<i>Pożyczone życie</i>	r: E. M. Remarque p: L. Dunaway
14	<i>Тщетная предосторожность</i>	<i>Daremna przezorność</i>	r: J. Dauberval; P. Baumarchais p: P. Beaumarchais
15	<i>Гости съезжались на дачу</i>	<i>Goście zjeżdżali na daczę</i>	r: A. Puszkina p: (-)
16	<i>Бригадир</i>	<i>Brygadier</i>	D. Fonwizin
17	<i>Кроткая</i>	<i>Łagodna</i>	F. Dostojewski
18	<i>Коварство и любовь</i>	<i>Intryga i miłość</i>	F. Schiller
19	<i>Прекрасный новый мир</i>	<i>Nowy wspaniały świat</i>	A. Huxley (→W. Shakespeare)
20	<i>Опасные связи</i>	<i>Niebezpieczne związki</i>	P. Choderlos de Laclos
21	<i>Солнечный удар</i>	<i>Udar słoneczny</i>	I. Bunin
22	<i>Много шума из ничего</i>	<i>Wiele hałasu o nic</i>	W. Shakespeare
23	<i>Отцы и дети</i>	<i>Ojcowie i dzieci</i>	I. Turgieniew

W niektórych przypadkach przekład nie nastęrcza problemu, jakość tłumaczenia zależy wyłącznie od przestrzegania algorytmu: ustalenie adresu intertekstualnego – przypomnienie lub sprawdzenie odpowiedniego tytułu w kulturze docelowej. Zatem: *Коварство и любовь* (rozdz. 18) – Schiller – *Kabale und Liebe* – *Intryga i miłość* (nie zaś np. „zainspirowane” brzmieniem rosyjskim **Przewrotność i miłość*). Stąd też odrzucenie podtytułu, którego *Zbrodnie miłości* (8) po polsku nie mają, zresztą wzorem oryginału de Sade’a: *Les Crimes de l’Amour*.

W przypadku istnienia więcej niż jednego tłumaczenia obowiązuje porządek kanoniczności. Dlatego Ewa Rojewska-Olejarczuk wybiera nieporównanie bardziej rozpoznawalną – także dzięki filmowi Mariusza Trelińskiego – *Łagodną* (17), a nie *Potulną* – choć tak zatytułowana była pierwotnie *Кроткая* w przekładzie Gabriela Karskiego, i pod takim tytułem utwór Dostojewskiego figurował w spisie lektur uzupełniających dla polskich szkół średnich¹⁹. Przy rozdziale 19 dylemat jest pozorny. *Прекрасный новый мир* to wprawdzie zwrot wywodzący się z *Burzy* Szekspira i mający kilka różnych realizacji w istniejących przekładach dramatu²⁰, jednak wobec zasady organizującej aparat tytułów jasne jest, że Akunin odwołuje się do powieści Huxleya, zatem tłumacza *Внеклассного чтения* zobowiązuje tylko brzmienie tytułu tej antyutopii w języku docelowym. Po polsku jest to *Nowy wspomniały świat* i taką właśnie formułę zastosowała Rojewska-Olejarczuk.

Ramy artykułu nie pozwalają na szczegółowe omówienie wszystkich mikrotekstów, nie jest to zresztą niezbędne. Przyjrzyjmy się jednak uwarunkowaniom, które przekład utrudniają i prowadzą do przesunięć w odbiorze.

Po pierwsze, problem może stanowić – jak przy każdym odniesieniu intertekstualnym – czytelność nawiązania²¹. Przy tym ulokowanie intertekstu w obrębie paratekstu blokuje użycie przypisu. Odsyłacz do tytułu jest sam w sobie czymś nietypowym (choć nie wykluczonym), a ponadto trudno wyobrazić sobie opatrzenie tylko niektórych śródtytułów *Lektury nadobowiązkowej* komentarzem atrybucyjnym przy pozostawieniu innych bez objaśnień, natomiast wyjaśnianie wszystkich byłoby pedantyzmem sprzecznym z rozrywkowym charakterem powieści i niwelowałoby przyjemność lekturową związaną z deszyfrowaniem odniesień. Tłumacz musi zakładać, że wcześniej czy później czytelnik zorientuje się – dzięki najbardziej rozpoznawalnym sygnałom nawiązań – iż dialog literacki przy pomocy tytułów ma tu charakter systematyczny, i że sięgnie do źródeł, by

¹⁹ W latach 1972–1981 – za: A. Franaszek, *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego. Wykaz lektur szkolnych w Polsce w latach 1946–1999*, Warszawa: Biblioteka Narodowa 2006.

²⁰ Choćby w kanonicznym przekładzie Leona Ulricha miejsce to (a.5, sc.1) brzmi niekanonicznie: „Jak jest szczęśliwy świat nowy, co żywi / Takich mieszkańców!” – W. Shakespeare, *Burza*, [w:] tegoż, *Dzieła dramatyczne*, Warszawa: PIW 1980, t. I, s. 261.

²¹ Jest to centralne zagadnienie przekładoznawczych badań nad intertekstualnością: por. m.in. O. Wojtasiewicz, *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wrocław–Warszawa: Ossolineum 1957, s. 76–89; A. Majkiewicz, *Intertekstualność...*, s. 28–29 i passim.

zidentyfikować nieznane sobie adresy intertekstualne (co w dobie powszechnego dostępu do informacji nie jest oczekiwaniem nieracjonalnym).

Zaniechanie przypisu, który spełniłby istotną rolę hermeneutyczną, obserwujemy w przypadku rozdziału 4, *Амур и Психея*. Użyta po rosyjsku forma imienia Psyche (*Психея*, nie zaś *Психея*) stanowi o nawiązaniu do konkretnego utworu (zgodnie z zasadą konstrukcyjną całego *оглавления*), do wiersza Gawriiła Dierżawina, choć stoi za nim także ogólniejszy mitologem. Po polsku tytuł *Амор и Психея* zostanie odczytany jako nawiązanie do mitu (do najbardziej znanych wersji należy opowieść z *Metamorfoz* Apulejusza); jeśli czytelnik odbierze ten nagłówek jako tytuł, to raczej któregoś z licznych obrazów o tematyce mitologicznej. W zasadzie następuje zatem przesunięcie od nawiązania jednostkowego do nawiązania systemowego²². W rozdziale pojawiają się jednak dwa cytaty niemianowane, i są to właśnie fragmenty wiersza Dierżawina. W polskim wariancie powieści cytaty te również pojawiają się bez atrybucji (LN, s. 67, 74), najwyraźniej w tłumaczeniu Rojewskiej-Olejarczuk (kiedy jest inaczej, tłumaczka ujawnia autorstwo wykorzystanego przekładu, zarazem identyfikując adres intertekstualny – por. LN s. 82, 158, 188, 220, 233, 258, 290, 330, 439). Prawdopodobieństwo, że czytelnik polski rozpozna w przytoczeniach właśnie wiersz Dierżawina jest znikome, choć trzeba zaznaczyć, że można mówić o naprowadzającym na ten trop sygnale uprzednim²³ w tekście. W rozdziale drugim wzmiankowana jest bowiem z atrybucją oda *Felica*, a „widzialność” nazwiska poety w polskim tekście dodatkowo zwiększa przypis wskazujący związek utworu z osobą Katarzyny II (LN s. 51). Być może uważny czytelnik zdoła powiązać ów jedyny elementarny wskaźnik nawiązania do osiemnastowiecznej poezji z literackim kodem kolejnego rozdziału wątku historycznego.

Jeszcze dobitniejszy przykład braku paratekstu to tytuł *Гоście зjeżdжали на дачę* (15), w przekładzie całkowicie hermetyczny chyba nawet dla odbiorcy elitarnego. Obecność kulturowemu „dacz” sygnalizuje wprawdzie, że pre-tekstu należałoby szukać w literaturze rosyjskiej, jednak zidentyfikowanie adresu jako prozatorskiego urywka Aleksandra Puszkina wymaga w zasadzie odwołania się do Akuninowskiego oryginału, gdzie znajdziemy incipit w oryginalnym brzmieniu. Niemożność zlokalizowania odniesienia może zaś sprawić, że (dociekliwy) czytelnik zwątpi w intertekstualny charakter tego elementu tekstu, a tym samym w spójność koncepcji rządzącej aparatem tytułów. Mimo to tłumaczka nie wyeksplikowała nawiązania. Ten przykład, wraz z odstąpieniem od mianowania komplementarnych wobec tytułu cytatów z Dierżawina, dowodzi, że zadecydowało kryterium umiejscowienia wskaźników nawiązania (w paratekście) – możemy im przeciwstawić przypisy objaśniające aluzyjność w tekście głównym.

²² Zob.: M. Pfister, *Pola odniesień intertekstualności. Odniesienia do systemu*, tł. J. Gilewicz, [w:] *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*, red. H. Janaszek-Ivaničkova, Warszawa: Instytut Kultury 1997, s. 182–187.

²³ Por.: A. Majkiewicz, *Intertekstualność...*, s. 25, 125–141.

Dla tłumacza dodatkowym ograniczeniem może być związek nagłówka rozdziału z treścią fabuły (czasem związek ironiczny, przewrotny, skłaniający do przewartościowania tytułu). Niekiedy jeden mikrotekst obrasta licznymi znaczeniami, jak w przypadku *Как вам это понравится?* (2). Rozdział ten wprowadza bohatera, cudowne dziecko, które zostaje przedstawione na dworze, by zabawić Katarzynę II – tytułowe pytanie z pozoru dotyczy więc Miti. Jednak to uczony sześciolatek krytycznie ocenia samą władczynię, niepodobną do wyidealizowanych wizerunków i niezdolną już do rządzenia imperium, oraz jej dwór; w tekście zwrot „Как вам это понравится, а?” zostaje zastosowany do osoby „mateńki cesarzowej” (por. też LN s. 30–31). Co więcej, rozpoczynając drugą linię fabuły zasugerowaną w linii pierwszej, to autor/narrator pyta czytelników, jak im się podoba taki wariant wydarzeń, które usiłował zrekonstruować Nicholas (jako historyk i amator gier komputerowych). Śródtytuł funkcjonuje zatem jako nośnik dwupoziomowej ironii, metatekst, a także sygnał wariantowości rekonstruowanych obrazów przeszłości (typowa cecha pisarstwa postmodernizmu, ważna w Akuninowskim cyklu – por. alternatywną wersję *Zbrodni i kary* w powieści *F.M.*). Szczęśliwie, wszystkie te funkcje udaje się zachować w przekładzie, dzięki zbieżnej formule Szekspirowskiego tytułu: *Jak wam się podoba*.

Nie zawsze jednak związki międzytekstowe dają się tak dobrze pogodzić z intratekstualnymi. Na przykład *Udar słoneczny* (21) zostaje zreinterpretowany jako uderzenie w splot słoneczny – i odtworzenie tej gry nie stanowi problemu (LN s. 486) – ale czytamy też, iż obezwładnionemu Fandorinowi wydaje się, nim straci przytomność, że „солнце ударило его прицельным огнем безжалостных лучей прямо в мозг”. Po polsku: „słońce ugodziło go bezlitosnymi promieniami prosto w mózg” (LN s. 481) – mimo osłabienia echa leksykalnego związek semantyczny pozostaje czytelny, tłumaczka zatem chyba słusznie rozstrzygnęła dylemat na korzyść stylistyki języka docelowego. Z kolei sformułowanie „zbrodnie miłości, szaleństwa namiętności” w wypowiedzi jednej z postaci (LN s. 179) w tekście polskim wydaje się rozbudowaniem tytułu, podczas gdy w oryginale Pikin powtarza dwuczłonowy tytuł rozdziału *Преступления любви, или безумства страстей* (8).

Uzależnienie tłumacza od decyzji poprzedników może zaważyć na przesunięciach w zakresie adresów intertekstualnych. Zajmijmy się najpierw tytułami o podwójnym odniesieniu. *Человек-невидимка* (11) to nawiązanie do powieści fantastycznej H. G. Wellsa z 1897 r., *The Invisible Man*, a zarazem do *Invisible Man* Ralpa Ellisona (1952), pierwszej pozycji literatury afroamerykańskiej, która zyskała status klasyki. Polski wariant *Niewidzialny człowiek* zachowuje to podwójne odniesienie, nawiązując do przekładów Eugenii Żmijewskiej i Andrzeja Jankowskiego. Inaczej jest w przypadku rozdziału 14. Na gruncie rosyjskim sformułowanie *Тщетная предосторожность* odsyła do baletu komicznego z librettem i choreografią Jeana Dauberval'a (oryg. *La Fille mal gardée*) oraz do podtytułu komedii Beaumarchais'go: *Севильский цирюльник, или Тщетная предосторожность*. Polska tradycja tłumaczy tytuł baletu dosłownie: *Córka źle*

strzeżona, w przekładzie pozostaje więc tylko jedno odniesienie – *Cyrulik sewilski, czyli Daremna przezorność (Le barbier de Séville, ou la précaution inutile)*.

Dwa czynniki, „zadane” rozwiązanie translatorskie oraz słaba rozpoznawalność pre-tekstu, zbiegają się przy rozdziale 9. *Москва и москвичи*, zbiór szkiców Władimira Gilarowskiego, ukazał się po polsku jako *Moje miasto* (tł. Jerzy Brzęczkowski, 1964). Tłumaczka Akunina ze zrozumiałych względów nie odwołała się do tego polskiego tytułu. Po pierwsze, w niewystarczającym stopniu pełni on funkcję identyfikacyjną²⁴ – żeby określić szkice Gilarowskiego jako adres intertekstualny i tak niezbędny byłby paratekst objaśniający, którego, jak już wiemy, Rojewska-Olejarczuk w stosunku do nagłówków nie stosuje. Po drugie, obecność zaimka rodziłaby pytanie o tożsamość instancji nadawczej tytułu rozdziału u Akunina. Kto uznawałby Moskwę za swoją: autor, narrator, który nagle postanawia zmanifestować swoją obecność, bohater, mimo że nie mamy do czynienia z narracją w pierwszej osobie? Ponieważ odpowiednie formułowanie tytułów to jeden ze środków przyznawania postaciom kompetencji narracyjnych i autorskich²⁵, zrozumiałe jest odstępianie przez tłumaczkę od rozwiązania, które ingerowałoby w tę sferę. Natomiast dzięki dosłownemu przekładowi, *Moskwa i moskwiczanie* (z nazwą mieszkańców nawiązującą morfologicznie do rosyjskiej, klasyfikowaną przez polskie źródła normatywne jako potoczna), istnieje pewne prawdopodobieństwo, że dociekliwy czytelnik, uczulony już na intertekstualne tropy przez inne tytuły rozdziałów, zechce i zdoła odszukać właściwy pre-tekst. Nie będzie to jednak łatwe. W Rosji współtwórca mitu Moskwy cieszy się do dziś pewnym uznaniem, a jego dzieło jest istotne dla Akunina, gdyż obraz „pierwszej stolicy” końca XIX – początku XX wieku, tak przekonujący na kartach powieści współczesnego pisarza (zwł. w cyklu *Новый детектив*), zapewne wiele zawdzięcza opisom i szczegółom obyczajowym Gilarowskiego. Natomiast rozpoznawalność jego osoby i dzieła w Polsce jest znikoma; reportaże nie były wznawiane, nazwisko nie pojawia się w polskojęzycznych kompendiach i podręcznikach poświęconych literaturze rosyjskiej²⁶, autor nie został też przypomniany np. w „moskiewskim” numerze „Literatury na Świecie” (2001, nr 10–11).

Dialog między tekstami napotyka największe przeszkody w przypadku tytułu *Жизнь взаимы* (13). Akunin nawiązuje do powieści Ericha M. Remarque’a, której rosyjskie tłumaczenie Ludmiły Czornej odzwierciedla tytuł czasopiśmiennego pierwodruku z 1959 r., *Geborgtes Leben*. Polski przekład oparty został na wydaniu książkowym (1961, *Der Himmel kennt keine Günstlinge*, dosł.: Niebo nie zna / nie ma ulubieńców) i zatytułowany *Nim nadejdzie lato* (tł. Ryszard Wojnakowski, 1992). Problem wiąże się nie tyle z tym, że tłumacz, czy też polski

²⁴ Por.: J. Jarniewicz, *Tytuł w przekładzie...*, s. 245–246.

²⁵ Zob.: G. Genette, *Paratexts...*, s. 301–302.

²⁶ Por.: *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, Warszawa: PWN 1976, t. 1, t. 2; *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa: PWN 1997; A. Drawicz, F. Nieuważny, W. Olbrych, *Literatura rosyjska*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1999.

wydawca dokonał substytucji paratekstu Remarque'a, lecz z tym, że w recepcji rosyjskiej, przeciwnie do tendencji w innych językach (por. ang. *Heaven Has No Favorites*, wł. *Il cielo non ha preferenze*, czes. *Nebe nezná vyvolených*), „imię tekstu” utrzymało się w pierwszej, nie zaś w ostatecznej autorskiej redakcji. Utrudnia to przeniesienie Akuninowskiego nawiązania nie tylko do polszczyzny. Rojewska-Olejarczuk zaproponowała tłumaczenie syntagmatyczne: *Pożyczone życie*, w którym odniesienie do *Geborgtes Leben* pozostaje niejako utajone. Rozwiązanie to ma jednak dość nieoczekiwane reperkusje.

Po pierwsze, jedyny, jak się wydaje, utwór, jaki po polsku nosi zbieżny tytuł, to powieść obyczajowo-kryminalna Laramie Dunaway (właśc. Raymond Obstfeld), *Pożyczone życie* (oryg. *Borrowed Lives*, tł. Agnieszka Cioch, 1995). Tym samym w wersji polskiej Akunin dialoguje już nie tylko z innym tekstem, ale z autorem innej klasy i z gatunkiem niskim. W polskiej recepcji następuje – wprawdzie tylko lokalne – przyciągnięcie prozy Akunina ku biegunowi literatury masowej, a jest to jedno z szeregu takich przesunięć²⁷. Można je zbagatelizować, argumentując, że dla postmodernizmu charakterystyczne jest właśnie łączenie odniesień intertekstualnych do klasyki z cytatami z popkultury, a *Przygody magistra* to najmniej wysublimowany cykl Akuninowski. Jednak omawiane przesunięcie narusza wewnętrzną logikę utworu: rozrywkowej prozy Dunaway nie sposób zaliczyć do „lektur nadobowiązkowych” w znaczeniu pozycji nieobligatoryjnych, ale jednak rekomendowanych przez autorytety.

Po drugie, następuje rozluźnienie związku paratekstu i tekstu. U Remarque'a chodzi o życie niejako na kredyt (por. pol. „na borg”) – chwilowe odsunięcie niebezpieczeństwa śmierci (bohaterami powieści są kierowca rajdowy i dziewczyna chora na gruźlicę). Takie też znaczenie aktualizuje się w tekście Akunina: Nicholasowi na jakiś czas udaje się umknąć przed niebezpieczeństwem, w zakończeniu rozdziału wpada jednak w ręce złoczyńców. Natomiast w ujęciu Dunaway „pożyczone życie” odnosi się do przejścia cudzej tożsamości, o czym w tym miejscu rosyjskiej powieści nie ma mowy. Co więcej, w polskim odbiorze sygnał intertekstualny sprawia wrażenie przemieszczonego, gdyż taki motyw pojawia się, lecz później i w drugim wątku fabularnym *Lektury nadobowiązkowej*.

Obserwujemy, że w konfrontacji z obiektywnymi trudnościami tłumaczka odwołuje się do tej samej techniki, syntagmatycznego przekładu wykładnika intertekstualności. Przynosi ona jednak odmienne rezultaty – potencjalnie pozytywne przy *Moskwie i moskwiaczach*, niekorzystny zaś przy *Pożyczonym życiu*. To, że w drugim wypadku wariant dosłowny nie sprawdza się ani jako intertekst, ani jako paratekst, każe zastanowić się nad rozwiązaniami alternatywnymi. Być może, wbrew obserwowanej w badanym przekładzie tendencji, taka sytuacja wymaga właśnie tłumaczenia twórczego, substytuującego. Wolno rozważyć podstawienie

²⁷ Por. wnioski w: M. Kaźmierczak, *Tekst, paratekst, przesunięcia interpretacyjne w polskich wydaniach Przygód Fandorina (Część 2: Parateksty werbalne)*, „Przegląd Rusycystyczny” 2016, № 2 (154), s. 91–93.

zupełnie innego nawiązania, nawet brawurowe udomowienie: *Nic darowane...* (*Życie na niby* Kazimierza Wyki mogłoby okazać się adresem zbyt poważnym). Z kolei jednoznacznie odesłać do Remarque'a pozwoliłoby przywołanie tytułu jego powieści w brzmieniu niemieckim. Naturalizacja czy wprowadzenie trzeciego języka do jednojęzycznego poza tym aparatu tytułów to rozwiązanie może kontrowersyjne, lecz przy tłumaczeniu pisarza postmodernisty nie należy ich chyba wykluczać.

Na koniec przyjrzyjmy się przesunięciu w odbiorze intertekstualnym paratekstu nadrzędnego, tytułu całej powieści. W rosyjskim tekście Akunina napięcie między „imieniem tekstu” a tytułami wewnętrznymi opiera się na spełnieniu obietnicy. Śródtytuły przywołują pozycje znane, jednak nienależące do szkolnego spisu lektur obowiązkowych; pod tym względem najwyraźniej wyjątek stanowi ostatni – i może dlatego mający prawo odróżniać się – rozdział: *Отцы и дети*²⁸. Dobór jest przy tym nieco figlarny: utwory poważne sąsiadują z komediowymi, godne też uwagi, że jedyny autor wyróżniony dwukrotnym przywołaniem to markiz de Sade, którego dzieł próżno szukać w kanonie pedagogicznym. Natomiast w przekładzie ten pakt z odbiorcą ulega pewnemu rozluźnieniu z uwagi na odmienne konstruowanie kanonów w każdej kulturze, nie mówiąc o ich zmienności w czasie. Na przykład lekturą podstawową w polskich szkołach średnich była swego czasu *Intryga i miłość*²⁹, zaś współczesnych licealistów może obowiązywać *Łagodna* (wymienne ze *Zbrodnią i karą*³⁰, trudno więc oszacować faktyczną znajomość tej pozycji). Poza tym jednym, przywoływane przez Akunina utwory rosyjskie wszakże nie tylko nie należą do lektur choćby uzupełniających, ale i charakteryzują się niską rozpoznawalnością w kontekście przyjmującym. Jednakże sam tytuł powieści staje po polsku w szeregu „tytułów-zapóżyczeń”: w kulturze docelowej nieoczekiwanie spokrewnia się bowiem z cyklem recenzji-felietonów Wisławy Szymborskiej *Lektury nadobowiązkowe*. Ponieważ w intertekstualnej strategii Akunina niewątpliwie odgrywa rolę czynnik prestiżu, skojarzenie z twórczością noblistki jest korzystne dla recepcji powieści w kulturze przekładu i kompensuje opisane wyżej utajenia dialogowości.

Sformułujmy wnioski. Element tekstu będący zarazem intertekstem i paratekstem stanowi najwyraźniej (przynajmniej w badanym przekładzie) domenę kompetencji intertekstualnej tłumacza, nie zaś jego kompetencji twórczej – nawet wtedy, gdy to drugie podejście mogłoby okazać się pożądane.

Tytuły wewnętrzne jako nośnik intertekstualności niewątpliwie stawiają tłumacza w sytuacji wielokrotnych ograniczeń. Translatorskie wybory są

²⁸ Jako jedyny z przywoływanych, utwór Turgeniewa został ujęty w opracowaniu wydanym w tym samym roku co powieść Akunina: E. M. Борисовская, *Все произведения школьной программы в кратком изложении*, Москва: Славянский дом книги 2002, s. 515–520.

²⁹ Uzupełniająca zaś *Wielkie nadzieje*, *Ojcowie i dzieci* oraz *Potulna* – A. Franaszek, *Od Bieruta...*

³⁰ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, Dz.U. 2012 poz. 977, s. 87.

predefiniowane przez mediacje dokonane przez innych tłumaczy, przy czym nie tylko w kulturze przekładu, ale także w kulturze źródłowej, gdzie tradycja nazewnicza pośrednio kształtuje tekst oryginału (Dauberval, Remarque, Sade). Tłumacz musi się zaś mierzyć ze skutkami cudzych decyzji, co znacznie utrudnia zachowanie aparatu tytułów-zapożyczeń jako kompletnej siatki. Dodatkowo komplikacje powoduje związek śródtytułów z fabułą i tekstem rozdziałów. Z kolei umieszczenie nawiązań w paratekście wyłącza je poza obręb materiału podlegającego opatrywaniu przypisami. W badanym polu intertekstowo-paratekstowym obserwujemy jednak także ograniczenie inicjatywy twórczej tłumaczki.

W przekładzie Ewy Rojewskiej-Olejarczuk dialog tekstu Akunina z tradycją toczy się na ogół z powodzeniem, a ewentualne zakłócenia wynikają z przyczyn obiektywnych. Trudności przekładu wiążą się z tym, że kanon osobisty rosyjskiego pisarza (czy raczej jego cząstkowa manifestacja w powieści) niekoniecznie pokrywa się z kanonem dostępnym, a tym bardziej z kanonem krytycznym w kulturze docelowej. Rezultatem tych rozbieżności są przesunięcia recepcyjne różnego rodzaju:

- przekształcenie konkretnego odniesienia intertekstualnego w systemowe (*Amor i Psyche*), podwójnego odniesienia w pojedyncze (*Daremna przezorność*);
- niemożność przywołania tego samego pre-tekstu; powstanie potencjalnego nowego odniesienia (*Pożyczone życie*), wpływ tegoż na funkcjonowanie śródtytułu jako paratekstu;

- utajenie lub zatarcie intertekstualności (*Moskwa i moskwiczenie, Goście zjeżdżali na daczę*), tj. wytworzenie pozornie pustego wskaźnika nawiązania³¹ (który nie przystaje do reszty aparatu tytułów).

Ostatnie z wymienionych zjawisk wymaga komentarza, bo jest to sytuacja nietypowa. Wprawdzie w przekładzie często następuje implicytacja intertekstualności jako nieuchronny rezultat różnic w zapleczu erudycyjnym odbiorców primarnych i sekundarnych, zwykle polega jednak na tym, że czytelnik po prostu nie zdaje sobie sprawy z istnienia międzytekstowego dialogu, nie zauważa aluzji. Systemowa koncepcja śródtytułów *Lektury nadobowiązkowej* sprawia jednak, że – jeśli odbiorca uchwyci jej zamysł – może powstać rozdźwięk między oczekiwaniami intertekstualności a jej empirycznym brakiem.

Nieliczne zaburzenia w międzytekstowym dialogu skłaniają do sformułowania postulatu, by będący intertekstem tytuł mimo wszystko stawał się w przekładzie (w wyjątkowych przypadkach, takich jak omówione) domeną swobody twórczej, podobnie jak inne parateksty, o których pisano, iż mogą stawać się „sygnaturą tłumacza”³² oraz „polem ujawniania się jego niezależności”³³.

³¹ Majkiewicz pisze o zjawisku pustego cytatu, ale chodzi wówczas o fałszywe cytaty w oryginale – A. Majkiewicz, *Intertekstualność...*, s. 78–90.

³² J. Jarniewicz, *Tytuł w przekładzie...*, s. 254.

³³ E. Skibińska, *O przypisach tłumacza: wprowadzenie do lektury*, [w:] *Przypisy tłumacza*, red. E. Skibińska, Wrocław–Kraków: Księgarnia Akademicka 2009, s. 19.

O sukcesie literackich strategii Akunina na gruncie rodzimym świadczy fakt, że niektóre jego teksty same stały się już przedmiotem zajęć szkolnych poświęconych dialogowi z tradycją³⁴. Pisarzowi udało się też rozbudzić zainteresowanie rosyjskich czytelników utworami, z którymi podejmuje grę. W kulturze obcej zapewne nie należy liczyć na takie pożytki z przyswojonych tekstów, jednak warto podkreślić, że dialogiczność *Lektury nadobowiązkowej* w polskim przekładzie zachowuje taki potencjał.

References

- “Adwokat diabła”. Z Borysem Akuninem rozmawia Jan Strzałka. *Tygodnik Powszechny*, № 9 (2006) supplement „Książki w Tygodniku”:16–17.
- Akunin, Boris. *Lektura nadobowiązkowa*, transl. by E. Rojewska-Olejarczuk. Warszawa: Świat Książki, 2005.
- Akunin, Boris. *Vnklassnoye chtenie*. Moskva: Olma-Press, 2002. http://www.lib.ru/RUSS_DE-TEKTIW/BAKUNIN/akunin14.txt.
- Borisovskaya, Yelena M. *Vse proizvedeniya shkolnoy programmy v kratkom izlozhenii*. Moskva: Slavyansky dom knigi, 2002.
- Cuddon J. A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Penguin Books, 1999, 17th ed.
- Drawicz, Andrzej, Nieuważny, Florian, Olbrych, Wiesława. *Literatura rosyjska*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999.
- Franaszek, Anna. *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego. Wykaz lektur szkolnych w Polsce w latach 1946–1999*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2006.
- Garewicz, Jan. “Z warsztatu tłumacza: o przekładaniu tytułów literackich”. *Literatura na Świecie*, № 5–6 (1996): 236–248.
- Genette, Gérard. *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, transl. by J. E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Historia literatury rosyjskiej*, ed. M. Jakóbiec. Vol. 1–2. Warszawa: PWN, 1976.
- Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, ed. A. Drawicz. Warszawa: PWN, 1997.
- Jarniewicz, Jerzy. “Tytuł w przekładzie (czyli o tłumaczeniu tytułów tekstów literackich)”. *Literatura na Świecie*, № 12 (1999): 245–254.
- Kaźmierczak, Marta. “Tekst, paratekst, przesunięcia interpretacyjne w polskich wydaniach ‘Przygód Fandorina’ (Część 2: Parateksty werbalne)”. *Przegląd Rusycystyczny*, № 2 (154), (2016): 66–94.
- Lamzina, Anna V. *Rama proizvedeniya*. In: *Literaturnaya entsiklopedia terminov i ponyatiy*, ed. A. Nikolyukin. Moskva: NPK Intelvak, 2003: 848–853.
- Lanin, Boris A. „Sovremennaya literatura v shkole XXI veka”. *Problemy sovremennogo obrazovaniya*, 5 (2010): 55–60.
- Majkiewicz, Anna. *Intertekstualność – implikacje dla teorii przekładu*. Warszawa: PWN, 2008.
- Między oryginałem a przekładem*. Vol. XVII: *Parateksty przekładu*, ed. E. Skibińska. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011.

³⁴ Por.: E. В. Михина, Л. Р. Глухова, «Чайка» Б. Акунина...; Ланин Б. А. *Современная литература в школе XXI века*, «Проблемы современного образования» 2010, № 5, s. 60. Lanin wymienia właśnie *Vnklassnoye chtenie*.

- Mikhina, Yelena V., Glukhova, Liliya R. “Chaika B. Akunina – plagiat ili pereosmyslenie klassiki? (Urok analiz v 11 klasse)”. *Filologichesky klass*, 24 (2010): 53–56.
- Nord, Christiane. *Wprowadzenie do tłumaczenia funkcjonalnego. Na przykładzie tytułów i nagłówków*, transl. by K. Jaśtał. In: *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, ed. M. Heydel, P. Bukowski. Kraków: Znak, 2009: 175–192.
- Pfister, Manfred. *Pola odniesień intertekstualności. Odniesienia do systemu*, transl. by J. Gilewicz. In: *Antologia zagranicznej komparatystryki literackiej*, ed. H. Janaszek-Ivaničkova. Warszawa: Instytut Kultury, 1997: 182–187.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, Dz.U. 2012 poz. 977 [ministerial curriculum regulation].
- Skibińska, Elżbieta. *O przypisach tłumacza: wprowadzenie do lektury*. In: *Przypisy tłumacza*, ed. E. Skibińska. Wrocław–Kraków: Księgarnia Akademicka 2009: 7–19.
- Wojtasiewicz, Olgierd. *Wstęp do teorii tłumaczenia*. Wrocław–Warszawa: Ossolineum, 1957.